

*Mitteilungen der Deutsch-Ungarischen
Gesellschaft für Philosophie*

A Német-Magyar Filozófiai Társaság Közleményei

Fordította: Sár Eszter

A fordítást szakmailag ellenőrizte: Boros Gábor

© *Wilhelm Schmidt-Biggemann, 2008*

© *Hungarian Translation: Német-Magyar Filozófiai Társaság, Sár Eszter, 2008*

ISSN 2060-3622

ISBN 978-963-88139-1-6

*A füzet megjelenését támogatta a Német Nagykövetség Kulturális
és Oktatási Osztálya*

Deutsche Botschaft
Német Nagykövetség

*Német-Magyar Filozófiai Társaság,
Budapest, 2008*

Wilhelm Schmidt-Biggemann

PRAKTISCHE PHILOSOPHIE ALS PROVOKATION:
CHRISTIAN WOLFFS PHILOSOPHIE
IN DER IDEENPOLITIK DER FRÜHAUFKLÄRUNG

GYAKORLATI FILOZÓFIA MINT PROVOKÁCIÓ:
CHRISTIAN WOLFF FILOZÓFIÁJA
A KORAI FELVILÁGOSODÁS ESZMEPOLITIKÁJÁBAN

DUGPhil – NMFT
2008

Verehrte und Liebe LeserInnen,

die Deutsch-Ungarische Gesellschaft für Philosophie hat sich als Ziel gesetzt, die auch heute noch lebendigen und sich stets erneuernden Inspirationen der deutschsprachigen Philosophie zu stärken, die früher auf die gesamte ungarische geisteswissenschaftliche Kultur besonders großen Einfluss ausübten. Dieser Versuch, Rechenschaft über diese deutschsprachige philosophische Tradition zu geben, die in Mitteleuropa lange Zeit sogar die Rolle einer *lingua franca* erfolgreich spielte, scheint in Anbetracht der weltweiten Dominanz der anglo-amerikanischen sowie der erheblichen Anziehungskraft der französischsprachigen Philosophie besonders wichtig zu sein. Die beständigen Beziehungen zur ungarischen philosophischen Öffentlichkeit können selbst den heutigen Vertretern der deutschsprachigen Philosophie kaum gleichgültig bleiben.

Die Gesellschaft organisiert unter anderen Programmen, Vortragsabende, an denen bedeutende deutsche und ungarische Philosophen über Vergangenheit und Gegenwart der deutschsprachigen Philosophie reden. Die mit diesem Heft in die Wege geleitete neue Schriftenreihe, die *Mitteilungen der Deutsch-Ungarischen Gesellschaft für Philosophie*, soll die Texte dieser Vorträge in deutscher und ungarischer Sprache auch der breiteren Öffentlichkeit zugänglich machen.

Für die finanzielle Unterstützung der ersten Hefte der *Mitteilungen* gilt unser Dank vor allem Herrn Matthias Gruber, dem Kulturreferenten der Botschaft der Bundesrepublik Deutschland in Budapest. Dem Verlag Atlantisz sei an dieser Stelle für die Gestaltung sowie der Drucklegung der Hefte herzlich gedankt.

Auskünfte über die Programme der *DUGPhil* findet man unter der folgenden Adresse: <http://minerva.elte.hu/nmft>

Gábor Boros

Budapest, den 2. Oktober 2008

Tisztelt Olvasó, Kedves Barátunk!

A Német-Magyar Filozófiai Társaság a magyarországi bölcsészetre, s általában a szellemi életre hagyományosan nagy vonzert gyakorló német nyelvű filozófia máig élő és megújuló inspirációit szeretné erősíteni. Egyfelől az angol-amerikai, másfelől a francia filozófia erős vonzereje különösen fontossá teszi a Közép-Európa számára oly sokáig a filozófiai *lingua franca* szerepét betöltő, s az európai gondolkodásra általában is oly nagy hatású német nyelvű tradícióval való számvetést. Alighanem a mai német filozófia önképe szempontjából is érdekes lehet a folyamatos kapcsolat a német nyelvű filozófiához oly sok szállal kapcsolódó magyar filozófiai nyilvánossággal.

A Társaság más programok mellett előadásokat, felolvasóes teket szervez, ezeken neves német és magyar filozófusok adnak elő a német nyelvű filozófia múltjáról és jelenéről. A *Német-Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiben* ezeknek az előadá soknak a szövege jelenik meg német és magyar nyelven.

A *Közlemények* elindításához adott anyagi támogatásért köszö netet mondunk Matthias Gruber úrnak, a Német Szövetségi Köztársaság Budapesti Nagykövetsége kulturális osztályveze tőjének és az Atlantisz Könyviadónak a kiadványsorozat meg jelentetéséért.

A Társaság programjairól tájékoztatást ad honlapunk a <http://minerva.elte.hu/nmft> oldalon.

Boros Gábor

Budapest, 2008. október 2.

PRAKTISCHE PHILOSOPHIE ALS PROVOKATION: CHRISTIAN WOLFFS PHILOSOPHIE IN DER IDEENPOLITIK DER FRÜHAUFKLÄRUNG

Vortrag gehalten in Budapest am 10. März 2008

1. CHRISTIAN WOLFFS SITUATION IM JAHRE 1721

Bei der vorliegenden Skizze wird eine ideenpolitische Konstellation umrissen, die mit der Vertreibung Christian Wolffs historisch konkret wurde. Deshalb müssen die Biographien der Hauptbeteiligten Christian Wolff und August Hermann Francke in den Grundzügen mit vorgestellt werden¹. Es zeigt sich, dass die Philosophie Christian Wolffs keineswegs abstrakte Begriffsschieberei und Glasperlenspiel war, sondern durchaus als Teil des institutionell fassbaren, hochstrittigen Prozesses zu sehen ist, in dem die fromme Theologie zurückgedrängt und die Philosophie als Leitwissenschaft installiert wurde. Hier wird in Umrissen nur der erste Akt dieses Dramas erzählt, der 1723 mit der Vertreibung Christian Wolffs aus Halle endet. Die Peripetie, von der nicht mehr berichtet wird, ereignete sich zwischen 1730 und 1735, als die zunächst siegreiche theologische Partei den öffentlichen Erfolg der Schriften Wolffs nicht verhindern konnte. Das Ende des Dramas war für die pietistische Theologie tragisch, für die Philosophie komisch: 1740 kehrte Wolff, vom preußischen König rehabilitiert, im Triumph nach Halle zurück. Bei seinem Tode am 9.4. 1755 war er Reichsfreiherr und Edler, Erb-Lehn- und Gerichtsherr auf Klein-Dölzig, Sr. Königlichen Majestät in Preußen und Churfürstlicher Durchlauch-

---

¹ Die ausführlichen historischen und biobibliographischen Details finden sich bei Carl Hinrichs: *Preußentum und Pietismus Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*. Göttingen 1971.

GYAKORLATI FILOZÓFIA MINT PROVOKÁCIÓ: CHRISTIAN WOLFF FILOZÓFIÁJA A KORAI FELVILÁGOSODÁS ESZMEPOLITIKÁJÁBAN

A 2008. február 21-én Budapesten tartott előadás szövege

1. CHRISTIAN WOLFF HELYZETE 1721-BEN

A következőkben azt az eszmepolitikai helyzetet ismertetem vázlatosan, amely Christian Wolff elűzetésével vált történelmileg konkrétá. Ezért szükséges, hogy a fő érintett Christian Wolff, valamint August Hermann Francke életrajzának főbb állomásai is bemutatásra kerüljenek.¹ Így derül majd fény arra, hogy Christian Wolff filozófiája semmi esetre sem absztrakt fogalmi tákolmány és üvegyöngyjáték volt, hanem teljes mértékben annak az intézményesen megragadható, hosszadalmas folyamatnak a része, amelynek során a vallásos teológia visszaszorult, a filozófia pedig vezető tudományként lépett a színre. Ebben a tanulmányban nagyvonalakban a dráma első felvonását ismertetem, amelynek zárata Christian Wolff száműzetése Halleből 1723-ban. A bonyodalom, amelyről már nem fogunk tudósítani, 1730 és 1735 között zajlott, amikor Wolff írásainak nyilvános sikerét az eleinte győzedelmes teológiai párt nem tudta megakadályozni. A pietista teológia számára azonban a dráma tragikusan, a filozófia számára pedig komikusan végződött. Wolff ugyanis 1740-ben a porosz király által rehabilitálva diadalmasan visszatért Halléba. 1755. április 9-én bekövetkezett halálakor birodalmi báró és nemes volt, örökös hűbér- és pallosjoggal bíró ura Klein-Dölzignek, öfelsége a porosz király,

---

¹ A részletes történelmi és bibliográfiai adatok megtalálhatók Carl Hinrich *Preußentum und Pietismus Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*. Göttingen 1971 című könyvében.

tigkeit zu Brandenburg Geheimer Rat und beständiger Kanzler der Universität Halle sowie Professor für Naturrecht und Mathematik. Aber bis dahin war es ein weiter Weg.

Christian Wolff war am 24. Januar 1679 in Breslau geboren, hatte das dortige Magdalengymnasium besucht. Er habe dort, berichtet er, schöne Wissenschaften, scholastische Philosophie und Mathematik gelernt, sei dort auch mit Descartes bekannt geworden. Sein Interesse an Mathematik sei Euklid, Christoph Clavius und vor allem Heinrich Horchs „Elementa arithmeticae“ (Leipzig 1695) befriedigt worden.

1699 begann er sein Philosophiestudium in Jena bei Johann Philipp Treuner und hörte in Mathematik bei Georg Albert Hamberger, der Sturm's „Mathesis enucleata“ als Lehrbuch benutzte. Zugleich studierte er Theologie. Ehrenfried Walter von Tschirnhaus' „Medicina Mentis“ weckte seine naturphilosophischen Interessen, er kam mit Tschirnhaus auch persönlich zusammen.

1702 wechselte er nach Leipzig und legte dort 1703 sein Examen als Magister ab. Das Thema der Dissertation: „Philosophia Practica universalis, mathematica methodo conscripta“. Er lehrte Mathematik mit großem Zulauf, zugleich begann der Briefwechsel mit Leibniz. Mit den Disputationen „Dissertatio prima de rotis dentatis“ (1703) und „Dissertatio algebraica de algorithmo infinitesimali differentiali“ (1704) habilitierte er sich und wurde in Leipzig Assessor – das entsprach dem heutigen Privatdozentenstatus. 1706 bekam er gleichzeitig zwei Rufe auf Lehrstühle für Mathematik, in Gießen und in Halle. Er nahm den Ruf nach Halle an.

Als Hallenser Professor war er publizistisch und institutionell von Beginn an außerordentlich fruchtbar: Er wurde sogleich Mitglied des Collegiums der Acta Eruditorum in Leipzig. 1710 erscheinen seine „Anfangsgründe der Mathematischen Wissenschaften“. Dieses erste seiner großen Lehrbücher, das vor allem praktische Mathematik, also Architektur, Fortifikations- und Artilleriekunde darstellte, wurde sofort ein „Renner“; es wurde in den folgenden 50 Jahren immer wieder neu gedruckt. Ab 1709 begann Wolff, als Mathematiker auch Logikkurse zu geben. Aus diesen Vorlesungen wurde dann 1712 die deutsche Logik: „Vernünfftige Gedanken von den Kräften des menschl-

brandenburgi főméltóságú választófejedelem birtokán, titkos tanácsos és örökös kancellár a hallei egyetemen, mint ahogyan a természetjog és a matematika professzora is. De hosszú volt az út idáig.

Christian Wolff 1679. január 24-én született Boroszlón, itt járt a Magdalena Gimnáziumba, ahol, mint tőle magától értesülünk, irodalmat, skolasztikus filozófiát és matematikát tanult, de itt ismerkedett meg Descartes-tal is. Matematikai érdeklődését Euklidész, Christoph Clavius és mindenekelőtt Heinrich Horch *Elementa arithmeticae* (Az aritmetika elemei) című műve (Lipcse, 1695) elégítette ki. 1966-ban kezdte meg filozófiai tanulmányait Jénában, Johann Philipp Treuernél, Georg Albert Hambergernél pedig matematikát hallgatott, aki tankönyvként Sturm *Mathesis enucleata* (A matematika rövid összefoglalása) című művét használta. Eközben még teológiát is hallgatott. Természetfilozófiai érdeklődését Ehrenfried Walter von Tschirnhausen *Medicina Mentis* (Az elme orvoslása) című műve ébresztette fel; Tschirnhaus-zal személyesen is találkozott.

1702-ben költözött Lipcsébe, ahol 1703-ban magiszteri vizsgát tett. Disszertációjának témája *Philosophia Practica universalis, mathematica methodo conscripta* (Egyetemes gyakorlati filozófia matematikai módon megírva). Nagy népszerűség közepette tanított matematikát, és levelezésbe kezdett Leibnizzel. *Dissertatio prima de rotis dentatis* (Első értekezés a fogaskerekekről, 1703) és *Dissertatio algebraica de algorithmo infinitesimali differentiali* (Algebrai értekezés az infinitezimális különbségekre épülő algoritmusról, 1704) című disputációs írásaival habilitált, aminek nyomán Lipcsében *assessor*nak nevezték ki – ez a mai egyetemi magántanár státuszának felel meg. 1706-ban egyszerre két felkérést is kapott, és pedig a gießeni és a hallei egyetem matematikai tanszékére. Wolff a hallei egyetem felkérést fogadta el.

Hallei professzorként kezdettől fogva sokat publikált és hatékonyan működött intézményes szinten is, sőt azonnal tagja lett a lipcsei *Acta Eruditorum Collegium*ának is.

1710-ben megjelent *Anfangsgründe der Mathematischen Wissenschaften* (A matematikai tudományok alapelemei) című műve.

Ez az első nagy tankönyve, amely főleg gyakorlati matematikai, tehát építészeti, erődítéstechnikai és tűzérségi ismereteket

chen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkenntnis der Wahrheit“.

Daneben knüpfte er an seine Erfolge als mathematischer und physikalischer Lehrbuchautor an: 1715 erschienen die „Elementa Matheseos universae“, 1716 das „Mathematische Lexikon“

1718 bewies er seine Kompetenz in Biologie: „Entdeckung der wahren Ursache von der wunderbaren Vermehrung des Getreides“.

Bis zu diesem Zeitpunkt erwies sich Wolff als ein Wissenschaftler, wie er für die Effektivierung des Staates wünschbar war: Seine Bücher waren für Agrarwissenschaft und Militär nützlich; seine Vernunftlehre verhiess, dass Argumente verlässlich und Sachlichkeit garantiert waren. Er war ein Philosoph wie die Staatslehre der Frühaufklärung sich ihn erträumte. Entsprechend war sein Erfolg im In- und Ausland. Er wurde zum preußischen Hofrat ernannt und Mitglied in der preußischen und der königlich Großbritannien (wohl Göttinger) Akademie der Wissenschaften. 1721 wurde ihm eine erhebliche Gehaltszulage aus den Geldern der erledigten juristischen Professur gewährt. Zusätzlich wurde er zum Prorektor der Universität ernannt. .

Zugleich braute sich etwas zusammen: Wolf hatte, durchaus von der theologischen Fakultät beobachtet, in der Lehre immer stärker die Philosophie als Ganze vertreten und dabei eine durchaus rationalistische Richtung vertreten. 1719/20 – Wolff war 40 Jahre alt – wurde diese Wende auch öffentlich sichtbar. Er hörte nämlich weitgehend auf, Mathematik und Logik zu lehren und betrachtete sich als Philosoph mit einem universalen Anspruch – theoretisch und praktisch –, nicht mehr vornehmlich als Mathematiker und Physiker. Es ist unklar, welches die inneren Gründe für diese Wendung zur allgemeinen Philosophie waren, die nicht mit der Universität abgesprochen war und Wolfs Lehrstuhlbezeichnung nicht entsprach.

Der Veränderung in der Lehre entsprachen die Publikationen: Er veröffentlichte 1720 seine Metaphysik mit dem Titel: „Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt“. Noch im selben Jahr kam die deutsche Ethik heraus: „Vernünfftige Gedanken von der Menschen Tun und Lassen, zur Beförderung ihrer Glückseligkeit“.

tartalmazott, rögtön hatalmas sikert aratott: a következő 50 évben újra és újra megjelentették.

Wolff 1709-ben kezdett matematikusként logikai kurzusokat is tartani. Ezekből az előadásokból lett azután 1712-ben a német logika: *Vernünfftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkenntnis der Wahrheit* (Megfontolt gondolatok az emberi értelem erőiről s ezek helyes használatáról az igazság megismerésében) című műve. Emellett továbbra is sikeres tankönyvszerzőként működött a matematika és a fizika terén. 1715-ben jelent meg az *Elementa Matheseos universae*, (Az egyetemes matematika elemei) 1716-ban a *Mathematische Lexikon* (Matematikai lexikon), 1718-ban pedig a biológia területén is bizonyította szaktudását, *Entdeckung der wahren Ursache von der wunderbaren Vermehrung des Getreides* (A gabona csodálatos mértékű terméshozzájárulása való okainak feltárása) című művével.

Eddig az időpontig Wolff olyan tudósnek bizonyult, amilyen az állam hatékonysága szempontjából kívánatos volt. Könyvei az agrártudományok és a katonaság számára voltak hasznosak, az értelemről szóló tanai pedig reményt ébresztettek arra, hogy érvei megbízhatók és garantáltan tárgyilagosak. Wolff olyan filozófus volt, amilyet a korai felvilágosodás államtana csak álmodhatott magának. Ennek megfelelően sikereket ért el hazájában és külföldön egyaránt.

Porosz udvari tanácsossá, majd a porosz és a nagybritanniai (valószínűleg göttingeni) királyi tudományos akadémia tagjává nevezték ki. 1721-ben tetemes bérkiegészítést kapott a megszüntetett jogi professzúrából megmaradt pénzekből. Mindezt kiegészítve még az egyetem prorektorává is kinevezték.

Mindeközben készülöben volt valami. Wolff tanításaiban egyre inkább az egészként tekintett filozófiát képviselte, és ennek során teljes mértékben racionalista irányvonulatot képviselt – a teológiai fakultás képviselői gyanakvással figyelték ezt a tendenciát. 1719–1720-ban, Wolff 40 éves korában ez a fordulat mindeki által láthatóvá vált.

Ekkor ugyanis szinte teljesen felhagyott a matematika és logika tanításával, és univerzális igénnyel elméleti- és gyakorlati filozófusnak tekintette magát, nem pedig elsősorban matematikusnak és fizikusnak. Nem világos, hogy milyen belső indítékai

Beide Bücher waren große buchhändlerische und philosophische Erfolge. Ein Jahr später, 1721, folgte die Politik: „Vernünftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen insonderheit dem gemeinen Wesen.“

Am 12. Juni 1721 hielt Wolff zum Abschluss seines Prorektorats eine aufsehenerregende Vorlesung mit dem Titel „De Sinarum philosophica practica“. Das war der Tropfen, der universitäts- und ideenpolitisch das Fass zum Überlaufen brachte. Denn mit dieser Vorlesung machte Wolff deutlich, dass er mit seiner Metaphysik und seiner universalen praktischen Philosophie die Theologen, die ihrerseits einen Universalanspruch auf die Bestimmung der frommen Praxis stellten, provozierte. Wolffs Anspruch musste August Herrmann Francke alarmieren, den einflussreichen Chef des Halleschen Waisenhauses und Professor für Theologie und Orientalische Sprachen an der Universität. Wolff machte mit dieser Rede schließlich öffentlich unüberhörbar, dass er nicht mehr nur Mathematiker und Physiker sein wollte, sondern Philosoph mit weltweitem Anspruch. Sein philosophischer Anspruch bestand darin, die Vernunft als autonom und universal unabhängig von der Theologie zu installieren. Deshalb war die Vorlesung über die „Sittenlehre der Sineser“ keine modische Chinoiserie, sondern der Beleg dafür, dass praktische Philosophie ohne Christentum möglich und erfolgreich war. Wolff geht sehr weit: Er schreibt den Chinesen weder eine natürliche Religion noch Gotteserkenntnis zuschreibt, sie vielmehr im Sinne auch der natürlichen Theologie als Atheisten qualifiziert. Das ist ein erheblicher Unterschied zur deutschen Politik und zur deutschen Metaphysik. Gleichwohl attestiert er den Chinesen eine vorbildlich funktionierende Ethik und Politik².

---

² Christian Wolff: Rede über die praktische Philosophie der Chinesen. Übersetzt, eingeleitet und herausgegeben von Michael Albrecht. Hamburg 1985. S. 27: Weil die alten Chinesen, von denen hier die Rede ist, den Schöpfer der Welt nicht kannten, hatten sie keine natürliche Religion; noch viel weniger waren ihnen irgendwelche Zeugnisse der göttlichen Offenbarung bekannt. Darum konnten sie sich nur der Kräfte der Natur – und zwar solcher, die frei von jeder Religion sind – bedienen, um die Ausübung der Tugend zu befördern. Dass sie sich dieser Kräfte aber höchst erfolgreich bedienten, wird bald vollständiger feststehen.“

voltak az általános filozófia felé fordulásának, amelyet nem egyeztetett az egyetemmel, és még a Wolff-tanszék elnevezésének sem felelt meg. Oktatói munkájának megváltozását publikációi is tükrözték. 1720-ban megjelentette metafizikáját *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt* (Megfontolt gondolatok Istenről, világról és az emberi lélekről, valamint egyáltalán minden dologról) címmel. Még ebben az évben megjelent német etikája *Vernünfftige Gedanken von der Menschen Tun und Lassen, zur Beförderung ihrer Glückseligkeit* (Megfontolt gondolatok az emberi cselekvésről és nem cselekvésről boldogsága előmozdítására) címmel. Mindkét könyv nagy könyvkereskedői és filozófiai sikereket aratott.

1721-ben, egy évvel később politikája következett a sorban: *Vernünfftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen insonderheit dem gemeinen Wesen* (Megfontolt gondolatok az emberek társadalmi életéről különösen a közösségről).

1721. június 12-én, protektorátusának lezárásaként feltűnést keltő előadást tartott *De Sinarum philosophica practica* (A kínaiak gyakorlati filozófiája) címmel. Ez volt egyetemi és eszmepolitikai szempontból is az utolsó csepp a pohárban. Ezzel az előadásával ugyanis Wolff nyilvánvalóvá tette, hogy metafizikájával és egyetemes gyakorlati filozófiájával a teológusokat provokálta, akik a maguk részéről egyetemes igényt támasztottak a vallásos gyakorlat meghatározására. Wolff törekvése szükségképpen riadóztatta August Hermann Franckét, aki a hallei árvaház befolyásos főnöke, az egyetemen pedig a teológia és a keleti nyelvek professzora volt. Wolff ezzel a beszédével végső soron világgossá tette, hogy többé már nem matematikus és fizikus szeretne lenni, hanem filozófus, éspedig a világegészre vonatkozó elgondolásokkal. Filozófiai elgondolásainak kiindulópontja az volt, hogy az eszt autonómmá és egyetemessé, vagyis a teológiától függetlenné kell tenni. Ezért a „Kínaiak erkölcstana” című írása nem holmi divatos *chinoiserie* volt, hanem példa arra, hogy a gyakorlati filozófia egykor kereszténység nélkül is lehetséges és sikeres volt. Wolff nagyon messzire ment: a kínaiaknak sem természetes vallást, sem istenmegismerést nem tulajdonított, de még a természetes teológia értelmében is ateistáknak minősítette őket. Ez egy jelentős különbség a németül írt Politikához és

Die Theologen opponierten. Johann Justus Breithaupt predigte gegen Wolff, seine Schriften wurden einer erneuten Prüfung durch die theologische Fakultät unterzogen. Die Fakultät war zu diesem Schritt berechtigt, denn sie stellte die Zensoren. Man fand in Wolffs Schriften theologisch heikle Behauptungen, die vor allem mit der pietistischen Fassung der Hallenser Theologie nicht übereinstimmten. Es wurden Streitschriften wohl in der Absicht gedruckt, Wolffs Hinwendung zur allgemeinen Philosophie rückgängig zu machen und ihn wieder auf Mathematik und Physik zu reduzieren. Wolff weigerte sich, zu seinem alten Lehrgebiet zurückzukehren, und die Sache kam vor den König. Dieser sah in Wolffs Wende zur allgemeinen Philosophie Insubordination und verfügte Wolffs Ausweisung. Über diese Reaktion des Königs waren selbst die Theologen in Halle überrascht.

Der König hatte zwei Argumente: Er wollte einen nützlichen Philosophen – Wolffs neue Philosophie lehrte nach seiner Ansicht erstens „unnütze Subtilitäten und Fratzen“ – dahinter stand die Idee, dass Wissenschaft dem Staate nützlich sein müsse, wie sie Thomasius vertrat und wie Wolff sie so vorbildlich bedient hatte. Wolffs Philosophie führe darüber hinaus zum „Atheismus“. Dieser Vorwurf ist die Konsequenz aus der Chinesenrede, deren Pointe durchaus zutreffend so interpretiert wurde, dass Ethik ohne Christentum möglich sei – und das bedeutete in der christlichen Sicht des Königs, dass eine atheistische Ethik möglich sei. Eine ähnliche Position hatte, wenn auch mit anderen Argumenten und theologischen Implikationen, zwar schon Pierre Bayle 1688 in seinen „Pensées diverses sur le Comète“ vertreten, aber in der Hallenser Situation von 1721 war diese Behauptung hochprovokativ. Die pietistische Theologie hatte nämlich ihrerseits den Gedanken einer universalen praktischen Weltmission, und sie fühlte sich von Wolff in ihrem christlichen Hauptanliegen, der Generalreformation für die Welt, attackiert.

Metafizikához képest. Ugyanakkor azonban határozottan állítja, hogy a kínaiak etikája és politikája példásan működik.²

A teológusok opponáltak. Johann Justus Breithaupt Wolff ellen prédikált, írásait pedig a teológiai fakultás újból vizsgálatnak vetette alá. A fakultás ezen lépése jogos volt, mert ő állította a cenzorokat. Wolff írásaiban teológiai kényes megállapításokat találhatunk, melyek különösen a hallei teológia pietista felfogásával nem egyeztethetők össze. Vitairatokat nyomtattak azzal a szándékkal, hogy visszatérítsék Wolffot az általános filozófiától és tevékenységét ismét a matematikára és fizikára korlátozzák. Wolff azonban vonakodott régi szakterületéhez visszatérni, így az ügy a király elé került, aki Wolff általános filozófiai fordulatában engedtelenséget látott, és elrendelte Wolff kiutasítását. A király ezen reakciója magukat a hallei teológusokat is meglepte.

A királynak azonban két érve is volt: ő hasznos filozófust akart, Wolff új filozófiája pedig először is „hasznavethetetlen különbségtevésekben merült el”, ugyanis azt az eszmét képviselte, hogy a tudománynak az állam számára kell hasznosnak lennie, ahogy ezt Thomasius és Wolff – korábban – oly példásan szolgálta. Másrészt pedig Wolff filozófiája a király szerint „ateizmushoz” vezet. Ez a szemrehányás a Kínáról szóló beszédnek köszönhető, amelynek csattanóját – találoán – úgy értelmezték, hogy lehetséges etika kereszténység nélkül is – és ez a király keresztény nézőpontjából az ateista etika lehetőségét jelentette. Hasonló álláspontot képviselt, bár más érvekkel és más teológiai implikációkkal Pierre Bayle 1688-ban *Pensées diverses sur le Comète* (Különféle gondolatok az üstökösről) című írásában, ám Halleban, 1721-ben ez a megállapítás nagyon provokatívnak számított. A pietista teológia a maga részéről egy univerzális gyakorlati világmiszió gondolatát ápolta, és úgy érezte, Wolff kereszténységéből fakadó legfőbb törekvésében, a világ általános reformációjának gondolatában támadta meg őt.

---

² Christian Wolff: *Rede über die praktische Philosophie der Chinesen*. Németre fordította, a bevezetőt írta és kiadta Michael Albrecht. Hamburg 1985. 27. o.: „Mert az ősi kínaiak, akikről itt szó van, a világ teremtetőjét nem ismerték, nem rendelkeztek természetes vallással és még kevésbé volt számukra ismert bármiféle bizonyíték az isteni kinyilatkoztatásról. Ezért ők csak a természet erőit tudták alkalmazni, mégpedig olyannal, amely bármely vallástól mentes, hogy mindezzel az erény gyakorlását segítsék. Az pedig, hogy ők ezt az erőt sikeresen alkalmazták, teljesen biztos.”

2. AUGUST HERMANN FRANCKES UNIVERSALES REFORMPROGRAMM

Christian Wolff lehrte nicht in einem politisch luftleeren Raum – im Gegenteil: Die philosophische Situation in Halle war alles andere als entspannt. Es waren zwei Parteien, die innerhalb und außerhalb der Philosophie das Philosophiekonzept zu bestimmen versuchten: Es handelte sich einmal um Thomasius und seine Schule der „eklektischen Philosophie“, zum anderen die Pietisten im Gefolge August Hermann Franckes. Francke, der Gründer des Halleschen Waisenhauses mit den zugehörigen Anstalten, zugleich Professor für Orientalistik und Theologie an der Universität war die entscheidende Hintergrundfigur und der eigentliche Gegenspieler der Philosophie insgesamt – sowohl der von Christian Thomasius als auch später der Christian Wolffs.

Francke war am 22.3.1663 in Lübeck geboren, Sohn eines Rechtsanwalts, der 1666 Justizrat bei Herzog Ernst dem Frommen in Gotha geworden war. Ernst der Fromme war Anhänger der protestantischen Universalreform und setzte sie in seinem Herzogtum um; so war Francke schon früh mit dieser Tradition des theologisch-politischen Luthertums vertraut. Er blieb diesem Reformprogramm, das die geistliche Reorganisation der Welt als Ziel hatte, verpflichtet. Sein Vater starb 1670, er wurde privat erzogen und kam 16jährig an die Universität Erfurt, dort blieb er aber nur ein halbes Jahr, begann aber ernsthaft mit dem Hebräischstudium. Danach ging er mit einem Familienstipendium nach Kiel, wo er bei Christian Kortholt studierte, dem eine gewisse Nähe zu Phillip Jacob Spener nachgesagt wurde. Ein zweimonatiger Intensivkurs in Hebräisch bei Esra Edzardi in Hamburg bildete den Auftakt seiner ernsthaften philologischen Studien, die er in Leipzig mit Französisch, Englisch, Italienisch und „Rabbinisch“ fortsetzte. 1685 wurde er Magister und habilitierte sich in Leipzig mit einer Disputation „De grammatica Hebraea“. Zunächst lehrte er in Leipzig, bis er 1687 als Prediger der Michaeliskirche nach Lüneburg berufen wurde. Dort hatte er sein Erweckungserlebnis. In Hamburg, wo er im Anschluss an diese Bekehrung bei Pastor Johann Winkler wohnte, traf er Nikolaus Lange, den Bruder des späteren Hallenser Theologieprofessors Joachim Lange, der hartnäckiger Gegner

2. AUGUST HERMANN FRANCKE EGYETEMES REFORMPROGRAMMJA

Christian Wolff nem egy politikailag légüres térben tanított; épp ellenkezőleg, Halle filozófiai helyzete ekkoriban minden volt, csak nem feszültségmentes. A filozófián belül és kívül két párt próbálta meghatározni a filozófia fogalmát. Az egyik Thomasius és iskolája, az „eklektikus filozófia” volt, a másik a pietisták, August Hermann Francke követői. Francke, a hallei árvaház és a hozzátartozó intézmények megalapítója, mindeközben pedig az egyetem orientalisztika és teológia professzora, meghatározó háttéralaknak számított, aki általában a filozófia, tehát mind a Christian Thomasius, mind pedig később a Christian Wolff által képviselt irányzat tulajdonképpeni ellenlábasa volt.

Francke 1663. március 22-én született Lübeckben jogász apa gyermekeként, aki 1666-ban jogtanácsos volt Gothában Jámbor Ernő hercegnél. Jámbor Ernő a protestáns egyetemes reform követőjeként átültette a reformokat hercegségébe is, így Francke a teológiai-politikai protestantizmus e tradíciójával már korán megbarátkozhatott, és később is a világ szellemi újjászervezését célul kitűző reformprogram elkötelezettje maradt. Apja 1670-ben halt meg, Francke ettől kezdve magántanulóként nevelkedett, majd 16 évesen az erfurti egyetemre került, ahol azonban csak fél évet maradt, ám ekkor kezdett komolyan foglalkozni hebraisztikával. Ezután családi ösztöndíjjal Kielbe ment, ahol Christian Kortholtnál tanult, akiről az a hír járta, hogy közeli kapcsolatban állt Phillip Jacob Spenerrel. Komoly filológiai tanulmányai bevezetőjét két hónapnyi intenzív héberkurzusa képezte Esra Edzardinál Hamburgban, melyet Lipcsében francia, angol, olasz és rabbinikus tanulmányok követtek. 1685-ban lett magiszter és Lipcsében habilitált *De grammatica Hebraea* („A héber grammatika”) című értekezésével. Lipcsében kezdett el tanítani, egész addig, amíg 1687-ben lelkészként Lüneburgba a Michaelis templomba nem hívták. Itt érte meghatározó elhivatásélménye. A megtérést követő időszakban Hamburgban lakott Johann Winkler lelkésznél, ahol találkozott Nikolaus Langeval, a későbbi hallei teológiaprofesszor Joachim Lange bátyjával, aki később Christian Wolff konok ellenfele lett. 1688-ban Francke előbb két hónapot Spenernél lakott Drezdában,

von Christian Wolff werden sollte. 1688 lebte Francke zunächst zwei Monate bei Spener, mit dem ihn enge Freundschaft verband, in Dresden und kehrte dann nach Leipzig zurück, wo er ein „Collegium philobiblicum“ gründete. In diesem Kreise lernte er auch den späteren Hallenser Theologen Paul Anton kennen. In Leipzig steigerten sich die Spannungen zwischen den Pietisten – die jetzt erstmals zum Spott diesen Namen bekamen – und den orthodoxen Theologen, deren Haupt der Pastor an St. Thomas Joh. Benedikt Carpzov war. Zwar bekam Francke 1690 durch Vermittlung von Joachim Justus Breithaupt, damals Pastor an der Predigerkirche in Erfurt, eine Predigerstelle am Augustinerkloster in Erfurt, aber schon 1691 wurde eine Kommission mit dem Ziel eingesetzt, „die unter dem Schein der Gottseligkeit von Francke angerichteten Irrungen gründlich auszutilgen.“³ 1691 wurde er aus Erfurt ausgewiesen. Inzwischen war Breithaupt als Professor für Theologie an die neugegründete Universität Halle berufen worden und erreichte, dass Francke als Professor für orientalische Sprachen an die Universität berufen und zum Pfarrer in Glaucha bestimmt wurde. Halle wurde Hauptwirkungsfeld Franckes, hier starb er 1627.

Entscheidend war die Entwicklung des Halleschen Waisenhauses zu einer universalen Erziehungs- und Missionsanstalt. Francke verwirklichte in gewisser Weise mit dieser Institution die utopisch-christlichen Erziehungspläne, die Johann Valentin Andreae mit seiner „Christianopolis“ (1618), Johann Amos Comenius mit seinem „Seminarium universale“ und Ernst der Fromme in Gotha mit der Reform seines Herzogtums verfolgt hatten. Freilich war Francke erheblich rigoroser als seine Vorbilder. Die entscheidende Grundlage seiner Theologie – da zeigte sich Francke durchaus als pessimistischer Lutheraner – war die Sündentheologie und die Möglichkeit, sola fide-sola scriptura das Heil zu erlangen. Das war aber nur möglich, wenn die Bibel tatsächlich auch gelesen wurde. Hier spielte nun die Institution des Waisenhauses eine bedeutende Rolle. Seit 1695 unterrichtete Francke die Kinder seiner Pfarrei und gründete eine Armen- und Bürgerschule, zunächst in Glaucha, dann in

---

³ Art. Francke, A. H. von Gustav Kramer in: Real-Enzyklop. für Protestantische Theol. u. Kirche Bd. 4, Leipzig 1879, S. 613.

akihez szoros barátság fűzte. Utána visszatért Lipcsébe, ahol megalapította a *Collegium philobiblicum*ot. Ebben a körben ismerte meg a később szintén Halléban teológia professzorrá kinevezett Paul Antont.

Lipcsében mindeközben nőtt a feszültség a pietisták – akik nevüket épp ebben az időszakban, eredetileg gúnyolódásból kapták – és az ortodox teológusok között, akik vezetője St. Thomas Joh. Benedikt Carpsov lelkész volt. Bár Francke 1690-ben Joachim Justus Breithaupt közvetítésével, aki akkor Erfurtban lelkész volt, prédikátori állást kapott az erfurti ágostonrendi kolostorban, már 1691-ben megalakult egy bizottság azzal a céllal, hogy „az Istentől jövő boldogság látszatával Francke okozta tévelygéseket gyökerestül kiirtsa.”³ 1691-ben kiutasították Erfurtból. Időközben Breithauptot kérték fel az újonnan megalapított hallei egyetem teológia professzori állására és Breithaupt elérte, hogy Franckét az egyetemen a keleti nyelvek professzorává, Glauchában pedig lelkésznek nevezzék ki. Francke fő tevékenységi területévé ezzel Halle vált, itt is halt meg 1627-ben.

Meghatározó jelentőségű volt a hallei árvaház fejlődése univerzális nevelő és missziós intézménnyé. Ezzel az intézménnyel Francke bizonyos módon megvalósította azokat az utópikus-keresztény nevelési terveket, amelyeket Johann Valentin Andreae *Christianopolis* (1618) valamint Johann Amos Comenius *Seminarium universale* című művével, illetve Jámbor Ernő Gothában, saját hercegségében végrehajtott reformjaival követett. Francke persze sokkal szigorúbb volt, mint példaképei.

Teológiájának meghatározó alapja, amelyben Francke peszsimista lutheránusnak mutatkozik, a bűnösség teológiája, továbbá az a lehetőség, hogy az üdvösséget *sola fide-sola scriptura* érjük el. Ezt azonban csak úgy lehetett komolyan venni, ha a Bibliát ténylegesen olvassák is az emberek. Itt játszik az árvaház intézménye jelentős szerepet. 1695 óta tanította Francke egyházközsége gyermekeit és először Glauchában, majd Halleban iskolát alapított szegények és polgárok számára. Alapítványok lehetővé tették, hogy az iskolát árvaházzal kösse össze; három év leforgása alatt pedig az intézet komplett, teológiai központú oktatási

³ .A. H. von Gustav Kramer: Real-Enzykl. Für Protestantische Theol. u. Kirche. 4. kötet. Lipcse, 1879. 613. o.

Halle. Stiftungen machten es möglich, dass er die Schule mit einem Waisenhaus verband; innerhalb von drei Jahren wurde die Institution zu einer kompletten, theologieorientierten Bildungsanstalt für die gesamte Region und übernahm zugleich die schulische Vorausbildung für die Universität. An der Universität verstanden es Francke und Breithaupt, die gesamte theologische Fakultät mit Pietisten – faktisch seinen Freunden – zu besetzen. Paul Anton war Mitglied des Collegium philobiblicum in Leipzig gewesen, ehe er Theologe in Halle wurde – er lehrte vor allem Kontroverstheologie; der Theologieprofessor Johann Joachim Lange war der Bruder von Franckes Hamburger Freund. Der einzige, der nicht unmittelbar in diesen Zusammenhang passte, war Johann Franz Budde; er lehrte seit 1693 in Halle Philosophie, ehe er 1705 als Theologe nach Jena berufen wurde. Budde vertrat in der Philosophie Positionen, die denen des Christian Thomasius nahekamen; als Theologe stand er den Pietisten zumindest nicht im Wege.

Nun war die theologische Fakultät in Halle alles andere als nur ein Verwandtschafts- und Freundesklüngel. Vielmehr stand sie ganz im Zeichen der pietistischen Organisation, die Francke aufgebaut hatte. Der Plan war, Halle zum Zentrum einer universalen, weltweiten Reformation zu machen und so durch Verchristlichung der Welt die Sündenfolgen zu überwinden⁴ – sofern sie überhaupt überwindbar waren. Es ging also einmal um das Seelenheil – das war die Ausbildungsaufgabe der Bibelerziehung von der ABC-Schule bis zur Universität und von da aus – gemeinsam mit den Cansteinschen Bibelanstalten – in die ganze weite Welt. Vom halleschen Waisenhaus wurde diese Universalmission organisiert, die den Zweck hatte, der Welt das Evangelium zu verkünden und mit dieser Verkündigung auch die Praxis pietatis zu verbinden.

August Herrmann Francke, der gute Beziehungen zum preußischen Hof hatte und eine Zeitlang Hofprediger war, hatte sein Reformprogramm mit der politischen Privilegierung seines

---

⁴ Carl Hinrichs: Preußentum und Pietismus. Göttingen 1971 S.53: Die pietistische Praxis sollte wirken gegen „die herrschende Sünde und Bosheit, wie sich dieselbe überall und in allen Ständen ausgebreitet hat und eine Ursache ist alles übrigen Verderbens, Elendes, Jammers in der Welt.“

intézménnyé alakult át az egész régió számára, és emellett átvette az egyetemre előkészítő iskola szerepét is. Az egyetemen Francke és Breithaupt megtalálta a módját annak, hogy az egész teológiai fakultást pietistákkal, vagyis voltaképp a barátaikkal töltsék meg. Paul Anton a lipcsei *Collegium philobiblicum* tagja volt, mielőtt teológus lett Hallében, ahol főképp kontroverzeteológiát tanított. A teológiaprofesszor Johann Joachim Lange, Francke hamburgi barátjának testvére volt. Az egyetlen, aki nem egészen illett bele ebbe az összefüggésbe, Johann Franz Budde volt. Ő 1693 óta tanított Hallében filozófiát, amíg 1705-ben ki nem nevezték Jenában teológusnak. Budde filozófiai nézeteivel Christian Thomasiushoz állt közel, teológusként viszont legalábbis nem állt a pietisták útjában.

Mármost a hallei teológiai fakultás minden volt, csak nem rokonokból és barátokból álló klikk. Sokkal inkább annak a pietista szervezetnek a jegyében állt, amelyet Francke épített ki. A terv az volt, hogy Hallét az egyetemes, világméretű reformáció centrumává tennék, ami által – a világ kereszténnyé tételével – a bűnök áradatán is felül tudnának kerekedni⁴ – már amennyiben a bűnökön egyáltalán felül lehet kerekedni. Egyrészt tehát a lélek üdvösségéről volt szó. Az alsó tagozattól az egyetemig, és azon túl az egész nagyvilág Biblia általi nevelése volt a feladat, a Canstein-féle Biblia-társaságok közreműködésével. A hallei árvaházból kiindulva szervezték meg ezt az egyetemes missziót, azzal a céllal, hogy a világnak hirdessék az evangéliumot, és ezzel a kihirdetéssel összekössék a kegyesség gyakorlását is.

August Hermann Francke, aki a porosz udvarral jó kapcsolatokat ápolt, és egy ideig udvari lelkész is volt, reformprogramjait az árvaház politikai privilégiumaival kötötte össze. A királyi privilégiumok adómentességet és intézményei pénzügyi megfigyelése alóli szabadságot garantáltak neki, s mindezzel együtt még az ortodox konzisztórium ellenőrzése alóli mentes-

---

⁴ Carl Hinrichs: *Preußentum und Pietismus*. Göttingen 1971. 53. o. A pietista gyakorlatnak hatásosnak kellett lennie „az uralkodó bűnök és gonoszság ellen, ahogy ezek mindenhol, minden társadalmi rétegben elterjedtek voltak és az okát abban látták, hogy a világban minden romlott, nyomorúságos és siralmas volt”.

Waisenhauses verbunden; die königlichen Privilegien garantierten ihm die Steuerfreiheit und die Freiheit von finanzieller Überwachung seiner Anstalten, die völlige Organisationsfreiheit und damit zugleich die Freiheit von der orthodoxen Konsistorialüberwachung. Ein besonderes Privileg war die Befreiung von der Soldatenwerbung, die auch für die Universität galt und die vor allem 1713, bei Antritt der Regierung des „Soldatenkönigs“ Friedrich Wilhelms I. verteidigt werden musste. Schließlich hatte er das Privileg zur Bestimmung seines Nachfolgers. Schon diese Liste zeigt, wie konkret er seine universal angelegte Organisation in den juristischen und politischen Kontext Preußens stellte. Er erwarb diese Rechte nicht zuletzt mit Hilfe frommer Offiziere unter Friedrich (Kurfürst von Brandenburg und seit 1701 König in Preußen) und verteidigte sie mit Geschick gegen den Soldatenkönig Friedrich Wilhelm I. Unter Friedrich Wilhelm I. musste er allerdings seine Universalpläne erheblich reduzieren und seine Erziehungsaufgaben auf zunächst Preußen konzentrieren. Das bedeutete, dass nach Halleschem Vorbild in Berlin und Potsdam ein Waisenhaus eingerichtet wurde und die Soldatenkinder von hallensisch-pietistischen Pastoren und Lehrern unterrichtet wurden. Vor allem hatten Franckes Theologen die Aufgabe, Feldprediger und Militärseelsorger auszubilden, die dem Heer die rechte Frömmigkeit beizubringen hatten. Diese Aufgabe war gewiss der persönlichen Frömmigkeit des Soldatenkönigs geschuldet; aber es stand auch außer Frage, dass fromme Heere sich als besonders schlagkräftig erwiesen hatten. Die Einbindung in die preußische Innenpolitik reduzierte für kurze Zeit die Möglichkeit einer universalen Weltwirkung; aber der Erfolg des Franckeschen Pietismus war in Preußen im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts sicher mindestens so groß wie die der Wolffschen Philosophie.

Der Hintergrund der pietistischen Pläne Franckes war die Utopie- und Reformdiskussion der protestantischen Intellektuellen des 17. Jahrhunderts- allen voran Johann Valentin Andreae mit der Utopie „Christianopolis“ und Johann Amos Comenius mit seinen pansophischen Schriften und seinem universalen Erziehungsprogramm. Die Bibliothek des Waisenhauses hat systematisch die Schriften dieser beiden Utopisten, Spekulant und Pädagogen gesammelt – die Handschrift von

seget is kapott. Különleges előjog volt a katonai sorozás alóli mentesség, amely érvényben volt még az egyetem számára is, és amelyet elsősorban 1713-ban, I. Frigyes Vilmos „katonakirály” hatalomra kerülésekor kellett védelmeznie. Végezetül pedig rendelkezett azzal a privilégiummal is, hogy kinevezhette utódját. Már ez a lista is mutatja, milyen szervesen építette be az egyetemes céllal létrehozott szervezeteket Poroszország konkrét jogi és politikai kontextusába. Ő ezeket a jogokat nem utolsó sorban Frigyes (brandenburgi választófejedelem és 1701 óta Poroszország királya) idején jámbor tisztek segítségével szerezte meg, és ugye- sen védte meg őket I. Frigyes Vilmos, a katonakirály ellen. I. Frigyes Vilmos alatt azonban kénytelen volt egyetemes terve- inek hatókörét jelentősen csökkenteni, és a nevelési feladatokat elsősorban Poroszországra összpontosítani. Ez azt jelentette, hogy a hallei példára Berlinben és Potsdamban is árvaházakat hoztak létre, és a katonák gyerekeit hallei pietista lelkészek és tanárok tanították. Francke teológusainak elsősorban az volt a feladatuk, hogy katonai lelkészeket és lelképászorokat képezze- nek ki, akik megtanítják a seregnek az igazi jámborságot. Ez a feladat bizonyosan a katonakirály személyes vallásosságának volt köszönhető, az pedig egyáltalán nem volt kérdéses, hogy a jámbor seregek ütőereje mindig is különösen nagynak bizonyult. A porosz belpolitikába való bekapcsolódás rövid időre korlátoz- ta az egyetemes hatás lehetőségét, de a Franke féle pietizmus sikere Poroszországban a 18. század első harmadában biztosan legalább olyan jelentős volt, mint a wolffi filozófiáé.

Francke pietista terveinek hátterében a 17. századi protestáns értelmiségiek utópia- és reformvitái álltak, elsősorban Johann Valentin Andreae „Christianopolis” című utópiája és Johann Amos Comenius pánszofista írásai és egyetemes nevelési prog- ramja. Az árvaház könyvtára szisztematikusan gyűjtötte e két utópista, spekulációkba is bocsátkozó pedagógus írásait. Comenius kézírata *De rerum emendarum Consultatio catholica* például megtalálható volt az árvaház könyvtárában.⁵ A protes- táns utópisták vezető eszméje „az egész világ általános és min- denre kiterjedő reformja” volt. Francke ezeket a terveket a 17. szá-

⁵ V. ö. Johann Amos Comenius: *De rerum humanarum emendatione consul- tatio Catholica*. Prag 1966. 10. o.

Comenius' „De rerum emendarum Consultatio catholica“ fand sich z.B. in der Bibliothek des Waisenhauses⁵. Die leitende Idee der protestantischen Utopisten war die „Allgemeine und Generalreformation für die ganze Welt“. Francke hat diese Pläne – mit Bezug auf die Quellen im 17. Jahrhundert – detailliert in seinem „Großen Aufsatz“, beschrieben; der ursprüngliche Titel lautete: Großes Projekt von einer Universalverbesserung in allen Ständen⁶. Der „Große Aufsatz“ war die Programmschrift, die ihre institutionelle Realisierung im „Seminarium Universale et Nationum“ und im „Collegium universale“ des Waisenhauses bekommen sollte. Francke war von seinem göttlichen Auftrag, diese Universalreform durch praktische Frömmigkeit herbeizuführen, überzeugt. Die begnadeten und befruchtenden Institutionen, die diese Universalreform anstoßen sollten, waren das Waisenhaus und die Universität Halle. Hier sollte das Reformwerk allmählich, noch vor der Wiederkunft des Herrn und dem göttlichen Endgericht, „zu einer Maturität und Perfektion gebracht werden“.⁷ Zu diesem Zweck mussten Philosophie und Theologie zusammenwirken – die Rolle der Philosophie bestand darin, auf die Theologie vorzubereiten. Ihre konkrete Aufgabe entsprach der „Eklektik“ in der Schule von Christian Thomasius: Bekämpfung der Scholastik. Die „Grundlegung der Theologie“ seines Schülers und Schwiegersohnes Freylinghausen sollte die Studenten instand setzen, die in „vielen scholastischen Terminis eingewickelte“ Theologie „deutlich und zu rechter Erbauung dem Volke in deutscher Sprache vorzutragen“ und „Joachim Langes schönes Buch ‚*medicina mentis*‘ befreie die Philosophie von unzähligen Grillen und abgeschmackten logischen und metaphysischen Quaestionen“⁸

⁵Vgl. Johann Amos Comenius: *De rerum humanarum emendatione consultatio Catholica*. Prag 1966, S. 10

⁶August Herrmann Franckes Schrift über eine Reform des Erziehungs- und Bildungswesens als Ausgangspunkt einer geistlichen und sozialen Neuordnung der Evangelischen Kirche des 18. Jahrhunderts. *Der Große Aufsatz*. Mit einer quellenkundlichen Einführung herausgegeben von Otto Podczek. Berlin 1962. [Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Bd. 53 Heft 3]

⁷Ebd. S. 95; vgl. Carl Hinrichs: *Preußentum und Pietismus*. Göttingen 1971 S. 56

⁸Francke, *Großer Aufsatz* S. 124; vgl. Hinrichs, *Preußentum und Pietismus* S. 57

zadi forrásokra való hivatkozással a *Großen Aufsatz* (Nagy értekezés) című művében dolgozta ki, mely eredetileg a *Großes Projekt von einer Universalverbesserung in allen Ständen* (Mind-en réteg általános javulására szolgáló nagy terv) címet viselte.⁶ A „Nagy értekezés” volt a programadó írás, amelynek intézményes formában az árvaházban működő *Seminarium Universale et Nationum*ban és a *Collegium universale*ban kellett volna megvalósulnia. Francke meg volt győződve isteni megbízatásáról arra, hogy a gyakorlati vallásosság által véghezvigye ezt az egyetemes reformot. Az áldott és megtermékenyítő intézmények, amelyek lökést kellett adjanak ehhez az egyetemes reformhoz, az árvaház és a hallei egyetem voltak. Itt a reformmunkának fokozatosan kellett „eljutnia az érettséghez és tökéletességhez”⁷ még az Úr eljövetele és az Utolsó Ítélet előtt. Ebből a célból a filozófiának és teológiának együtt kellett működnie – a filozófia szerepe a teológiára való felkészítés volt. Konkrét feladata megfelelt az „Eklektikának” Christian Thomasius iskolájában: harc a skolasztika ellen. Tanítványa és veje, Freylinghausen *Grundlegung der Theologie* (A teológia alapvetése) című műve kellett hogy alkalmassá tegye a hallgatókat a „sokféle skolasztikus terminusba bepólyált” teológiát „érthetően és a nép igazi épülésére német nyelven történő előadására”. „Joachim Lange szép könyve, a *medicina mentis* (a szellem orvoslása) megszabadítja a filozófiát számtalan fölösleges megkülönböztetésétől és izetlen logikai és metafizikai *quaestióitól*”.⁸

⁶ August Herrmann Francke írása a képzés és nevelés reformjáról kiindulópontnak szolgált a 18. századi evangélikus egyház szellemi és szociális megújításához *Der Große Aufsatz* (Nagy tanulmány) címmel, amelyet Otto Podczeczek adott ki, forráskutatással ellátott bevezetővel. Berlin 1962.

⁷ U.o. 95.o.. V. ö. Carl Hinrichs: *Preußentum und Pietismus*. Göttingen 1971. 56. o.

⁸ Francke: *Großer Aufsatz*. 124. o. V. ö. Hinrichs: *Preußentum und Pietismus*. 57. o.

3. DIE ABSICHERUNG DES PIETISTISCHEN PROGRAMMS DURCH PHILOSOPHISCHE LEHRBÜCHER

Der große Aufsatz, den Francke 1704 für den preußischen Hof in Berlin verfasste, formulierte den Kern des gesamten pietistischen universalen Reformprogramms. Der theologische Ausgangspunkt war die Sündenlehre. Das Böse, sofern es von Menschen verursacht war, und seine Folgen sollten universal durch bibelfrommes, tätiges Christentum überwunden werden: der Nukleus dieser Reformbewegung durch die Bibel sind die Hallenser Institutionen Universität und Waisenhaus. In Preußen hatte Francke mit seinen Waisenhausinstitutionen Erfolg; der nächste Schritt im Prozess, dieses Programm weltweit wirksam zu machen, bestand darin, dieses Programm auf die Universität auszudehnen.

Zu diesem Zwecke musste Francke das Lehrprogramm der Universität – vor allem die philosophische und medizinische Fakultät so zuschneiden, dass sie der universalen Reform dienen⁹. Francke wollte die Medizin für alle Stände wirksam machen- hier traf sich sein Interesse mit dem seines Königs. Das Ziel, die medizinische Versorgung der Bevölkerung durch einfache Selbstmedikamentierung und durch verantwortliche praktische Ärzte zu verbessern, erreichte Francke, indem er im Waisenhaus eine bedeutende Apotheke einrichtete und seine Institution so für die medizinische Fakultät unentbehrlich machte. Die Apotheke hatte durchaus das Format eines Pharmazieunternehmens und war ein wirtschaftlich wichtiger Faktor seiner Universalreform. Die Missionare und die Seminaristen erschlossen einen weltweiten Markt für die praktischen Hallenser Medizinpräparate.

Vor allem aber musste die philosophische Ausbildung auf die theologische Universalreform ausgerichtet werden. Dafür gab es zwei Voraussetzungen – und diese waren in den 1690er Jahren weitgehend erfüllt:

---

⁹ Das „Corpus iuris Fridericianum“ vereinheitlichte nur das preußische Recht. Insgesamt sind die Juristen für den Pietismus eher ungeeignet, sofern sie das Staatsinteresse vertreten; Thomasius hat sich mit dem Staatskirchenrecht ausführlich auseinandergesetzt. Vgl. Hinrichs, Preußentum und Pietismus S. 58

3. A PIETISTA PROGRAM MEGALAPOZÁSA FILOZÓFIAI TANKÖNYVEK RÉVÉN

A nagy tanulmány, amelyet Francke 1704-ben Berlinben a porosz udvar számára írt, megfogalmazta a teljes pietista egyetemes reformprogram központi gondolatát. A teológiai kiindulópont a bűnösség tana volt. A gonoszt, amennyiben emberek okozták, valamint következményeit a Biblia szerint élő és cselekvő jámbor kereszténységnek kell egyetemesen legyőznie. A Bibliát a középpontba állító reformmozgalom magját a hallei egyetem intézményei és az árvaház képezték. Poroszországban Francke sikeres volt az árvaházak intézményével, a folyamatnak, mellyel világméretű hatásra igyekeztek szert tenni, következő lépése az volt, hogy a programot az egyetemre is kiterjesszék.

Ebből a célból kellett Franckének az egyetem tantervét, első sorban a filozófiai és orvosi fakultását, úgy igazítani, hogy az egyetemes reformot szolgálják.⁹ Francke az orvostudományt minden réteg számára hatékonyra szeretne volna tenni – itt érdekei találkoztak királya érdekeivel. A célt, hogy a népesség orvosi ellátását egyszerű, maguk által is szedhető gyógyszerek és lelkiismeretes, gyakorlatias orvosok által javítsák, Francke azzal érte el, hogy az árvaházban jelentős gyógyszerterát rendezett be, és így intézményeit nélkülözhetetlenné tette az orvosi fakultás számára. A gyógyszerterát teljességgel olyan volt, mint egy gyógyszeripari vállalkozás, és az egyetemi reform gazdaságilag fontos tényezője volt. A misszionáriusok és a papnövendékek világméretű piacot nyitottak meg a hallei házi gyógyszerkészítmények számára.

Mindenekelőtt azonban a filozófiai képzésnek kellett a teológiai egyetemes reformhoz alkalmazkodnia. Ehhez két előfeltételre volt szükség, amelyek az 1690-es években messzemenően teljesültek is: 1. A logikának nem volt szabad formálisnak és önállóan lennie, hanem gyakorlatinak és eklektikusnak kellett lennie, teljesen azokhoz a célokhoz igazítva, amelyeket Francke

⁹A „Corpus iuris Fridericianum” csak a porosz jogrendet egységesítette. A jogászok összességében a pietizmusra alkalmatlanok, amennyiben ők az állam érdekét képviselik. Thomasius az állami egyházzal foglalkozik. V. ö. Hinrichs: Preußentum und Pietismus. 58. o.

1. Die Logik durfte nicht formal und selbständig, sondern sie musste praktisch und eklektisch sein – ganz auf die Ziele zugeschnitten, die Francke verfolgte.

2. Die Philosophie durfte keine Metaphysik lehren, die den strikten Biblizismus des Franckeschen Programms in Frage gestellt hätte. Die theologischen Rahmenbedingungen standen fest: Die Sünden der Menschen sollten durch tätiges Christentum, das in Erziehung und Gnade kulminierte, überwunden werden.

Die Logik, die für Francke taugte, war die eklektische Logik von Christian Thomasius. Der formale Gehalt dieser Logik war minimal, sie war empirisch-historisch und praktisch orientiert, ihr Ziel war die Verbesserung der bürgerlichen Verhältnisse. Die Geschichtsorientierung dieser Logik ermöglichte es, die historischen Kenntnisse, die universitär vor allem bei den Juristen vorhanden waren, für die Verbesserung des Staates – also zur Effektuierung seiner Institutionen einzusetzen. Diese praktische Orientierung der Logik konnte Francke für sich nutzbar machen. Die Aufgabe der Philosophie insgesamt bestand nach diesem Konzept darin, dass sie als Philosophiegeschichte und Polyhistorie begriffen wurde und ein Arsenal von Wissenstopoi verwaltete, das für praktische Zwecke zur Verfügung gehalten werden musste. Ein solches Konzept war juristisch nützlich und theologisch unschädlich, weil Philosophie allein als historisch-rhetorisch verstanden wurde.

Die theologische Konvenienz seiner Philosophie war Christian Thomasius wohl willkommen, aber sie war für ihn nicht essentiell; vielmehr war er als Jurist eher an der politischen Zweckmäßigkeit seiner historischen Logik interessiert. Das änderte sich, als seine Philosophie in den Zusammenhang der Franckeschen Universalreform integriert werden sollte: Unter diesen Bedingungen wurde sie streng theologisiert, und alle bürgerlichen Implikationen des Thomasianismus wurden darauf hin geprüft, ob sie mit dem biblizistischen Rigorismus übereinkamen¹⁰.

---

¹⁰ Vgl. Hinrichs, Carl: Das Bild des Bürgers in der Auseinandersetzung zwischen Christian Thomasius und August Hermann Francke. In: Karl Erich Born (Hrg.): Historische Forschungen und Probleme. Wiesbaden 1961. S. 88–121.

követett. 2. A filozófiának nem volt szabad olyan metafizikát tanítani, amely Francke programjának szigorú bibliikusságát megkérdőjelezte volna. A teológia keretfeltételei adottak voltak, az ember bűnösségét a tevékeny keresztényi élettel kell legyőzni, amely a nevelésben és a kegyelemben éri el tetőpontját. Christian Thomasius eklektikus logikája volt az, amely Francke számára használhatónak bizonyult. Ennek a logikának a formális tartalma minimális volt, empirikus-történeti és gyakorlatra orientált volt, célja pedig a polgári viszonyok javításaában állt. A logika történelemre irányultsága lehetővé tette, hogy a történeti ismereteket, amelyek az egyetemen főleg a jogászoknál voltak adva, az állam javítására, tehát az intézmények hatékonyságának növelésére használják fel. A logikának ezt a gyakorlatra orientáltságát tudta Francke a maga számára felhasználni. A filozófia feladata elmélete szerint összességében az volt, hogy a filozófiát filozófiatörténetként és polihistóriaként fogják fel, továbbá hogy rendelkezzenek egy tudástoposzokat tartalmazó arzenállal, melynek a gyakorlati célokra azonnal bevethetőnek kellett lennie.

Egy ilyen elmélet a jogban hasznos, a teológia számára pedig ártalmatlan volt, mert filozófián egyedül történeti-retorikai tudományt értett. Bár Christian Thomasius üdvözölte, hogy filozófiája összhangban volt a teológiával, ez nem volt számára lényeges; jogászként sokkal inkább a történeti logika politikai célszerűsége érdekelte. Mindez megváltozott azonban, amikor filozófiáját a Francke féle egyetemes reform összefüggésébe kellett beilleszteni. Ezen feltételek mellett szigorúan átteologizálódott, és a thomasiánizmus minden következményét a polgári életre megvizsgálták, hogy azok összhangban állnak-e a bibliikus szigorúsággal.¹⁰

Thomasius azonban a kényszerzubbonyban, amelybe bűjtették, egyáltalán nem érezte jól magát.

Bár legelőször barátságban állt Franckével, s ő volt a gyóntatója is, mégis eleinte megpróbálta bírálni a teológia egyetemes programját. Azt tartja – írta 1702-ben –, hogy „sokkal haszno-

¹⁰ V. ö. Hinrichs, Carl: Das Bild des Bürgers in der Auseinandersetzung zwischen Christian Thomasius und August Hermann Francke. In: Karl Erich Born (szerk): Historische Forschungen und Probleme. Wiesbaden 1961.

In dieser Zwangsjacke, in die er gesteckt wurde, fühlte sich Thomasius durchaus unwohl. Obwohl er zunächst mit Francke befreundet war und ihn zum Beichtvater hatte, versuchte er zunächst, das theologische Universalprogramm zu kritisieren. Er halte dafür, schrieb er 1702, „daß es viel nützlicher, auch mehr Segen von Gott zu erwarten sei, 10 Thl. zu Ausstattung einer armen Bauernmagd oder Handwerksmanns Tochter anzulegen, als viel 1000 thr. Zu einem Gestifte dergleichen *parum causarum* zu verschwenden“¹¹. Die Reaktion Franckes war harsch und herrisch. Er setzte seine Verbindungen zum Hof ein, charakterisierte Thomasius als Skeptiker, dessen *Maximen* „in einen puren Atheismus“¹² führten, und erreichte, dass Thomasius durch königliche Vorschrift gezwungen wurde, seine philosophischen Vorlesungen abzusagen und sich auf die Jurisprudenz zu beschränken. 1713, als der neue König, Friedrich Wilhelm I, auf den Thron kam, versuchte Thomasius, für seine Philosophie gegen die Theologie einen bürgerlichen Freiraum zu erstreiten, indem er über das *Decorum* und die *Adiaphora*, die wichtigsten Themen seiner *Civillehre*, öffentlich lehrte. In diesem Zusammenhang hielt er Vorlesungen über das Konkubinat relativierte das Institut der Ehe mit historischen Argumenten. In anderen Kulturen sei die Monogamie nicht üblich, und auch im Alten Testament, z.B. bei David und Salomo, werde das Konkubinat durchaus gebilligt. Thomasius verrechnete sich gründlich, als er meinte, der neue König werde es mehr bürgerlich-pragmatische Politik unterstützen, die seine Philosophie favorisiere. Auf Intervention Franckes bekam der alte Thomasius vom jungen König „derben Verweis“¹³ und gab seinen Widerstand gegen den organisierten Waisenhaus-Pietismus auf.

Der einzige, der nicht unmittelbar aus dem Umkreis des Pietismus an die Hallenser Universität kam, war Johann Franz Budde¹⁴. Aber Budde hatte als Philosoph in Halle, an Thomasius‘

---

¹¹ Zitiert bei Hinrichs, *Preußentum und Pietismus* S. 380

¹² Ebd. S. 381

¹³ Ebd. S. 383

¹⁴ Zu Budde vgl. *Grundriß der Geschichte der Philosophie Die Philosophie des 17. Jahrhunderts Bd. 4 Hg. von Helmut Holzhey und Wilhelm Schmidt-Biggemann*, Basel 2001. S. 1204-1210.

sabb és több isteni áldás várható, ha 10 tallért adunk egy szegény parasztlány vagy egy kézműves lányának hozományára, mint ha sok 1000 tallért fecsérelnénk el efféle *piarum causarum* megalapítására.”¹¹ Francke reakciója nyers és fölényes volt. Thomasiust szkeptikusnak tartotta, akinek maximái „tisztá ateizmushoz”¹² vezettek és bevetve udvari kapcsolatait elérte, hogy Thomasiust királyi előírás kötelezze, hogy filozófiai előadásait lemondva tevékenységét a jogtudományra korlátozza. 1713-ban, amikor I. Frigyes Vilmos került új királyként a trónra, Thomasius kísérletet tett arra, hogy filozófiája számára a teológia ellenében egyfajta polgári szabadságteret vívjon ki, amennyiben a *decorum*ról és az *adiaphorá*ról, a polgár mivoltáról szóló tanításának legfontosabb témáiról nyilvánosan adott elő. Ebben az összefüggésben tartott előadást az ágyasságról, ahol a házasság intézményét történeti érvekkel tette viszonylagossá. Más kultúrákban a monogámia nem szokásos, s még az Ószövetségben is például Dávidnál és Salamonnál az ágyasok tartása teljesen megengedett. Thomasius azonban alaposan elszámolta magát, amikor azt gondolta, hogy az új király inkább a polgári-pragmatikus politikát támogatja, amelyet az ő filozófiája favorizált. Francke közbeavatkozására az idős Thomasius a fiatal királytól „goromba intést”¹³ kapott, és ezt követően feladta a szervezett árvaház-pietizmussal szembeni ellenállását.

Mint említettük, Johann Franz Budde volt az egyetlen, aki nem közvetlenül a hallei egyetemi pietista körből származott.¹⁴ Budde azonban hallei filozófusként, Thomasius eszméihez csatlakozva megírta *Philosophia Ecclectica*¹⁵ (Válogatott filozófia) című művét, amely a logikai-filozófiai eklekticizmust összekötötte a *Philosophia Mosaica* (Mózesi filozófia) gondolatával. A metafizikában (*Elementa Philosophiae Theoreticae*) bibliai antropológiát, pneumatológiát és természetes teológiát tanított,

¹¹ Idézet: Hinrichs, *Preußentum und Pietismus*. 380. o.

¹² U. o. 381. o.

¹³ 383. o.

¹⁴ Buddehoz v. ö. Grundriß der Geschichte der Philosophie Die Philosophie des 17. Jahrhunderts. 4. kötet. Szerk.: Helmut Holzhey és Wilhelm Schmidt-Biggemann, Basel 2001. 1204–1210 ok.

¹⁵ 3. kötet. 1697–1703. ok.

Ideen anschließend, eine *Philosophia Ecclectica*¹⁵ geschrieben, die den logisch-philosophischen Eklektizismus mit dem Konzept einer *Philosophia Mosaica* verband. In der *Metaphysik (Elementa Philosophiae Theoreticae)* hatte er biblische Anthropologie, Pneumatologie und natürliche Theologie gelehrt und in seiner „*Introductio ad Historiam Philosophiae Hebraeorum*“, die 1702 im Verlag des Waisenhauses erschien, hatte er die Bindung der Physik an die biblische Offenbarung ausführlich historisch und systematisch erläutert. Damit hatte er sich an eine Tradition angeschlossen, in der auch Johann Amos Comenius stand. Die biblische Physik sollte garantieren, dass die Gefahr des philosophischen Averroismus gebannt wurde, der die Unsterblichkeit der menschlichen Seele und die Geschaffenheit der Welt mit genuinphilosophischen Argumenten leugnete. Hauptrepräsentant des alten, in der Gegenwart restituierten Averroismus war Spinoza, der zu Buddes Hauptgegner wurde. Mit ihm setzte er sich in den *Elementa Philosophiae Theoreticae*, in seiner *Dissertatio de Spinozismo ante Spinozam* (1701) und vor allem 1717 in seinem apologetischen Hauptwerk *De atheismo et superstitione* auseinander.

Wesentlich für die Verträglichkeit mit dem pietistischen Hauptprogramm, wie es Francke vorschwebte, war Buddes Verbindung von Naturphilosophie und biblischer Theologie. Diese Lehre implizierte zugleich die energische Zurückweisung der eleatischen – und damit indirekt auch der mechanistischen-cartesischen Naturphilosophie. Das biblisch-universalistische Reformprogramm des Pietismus wurde durch Buddes Philosophie deshalb nicht nur nicht gefährdet, sondern sogar unterstützt.

4. WOLFFS METAPHYSIK UND DIE INSTITUTIONELLEN FOLGEN.

Angesichts dieser Situation- der theologischen Disziplinierung einer Philosophie der bürgerlichen Unabhängigkeit, wie sie Thomasius versuchte, angesichts der Angleichung der Philosophie

---

¹⁵ 3 Bde. 1697-1703

és 1702-ben az árvaház kiadója által megjelentetett *Introductio ad Historiam Philosophiae Hebraeorum* (Bevezetés a héberek filozófiájának történetébe) című művében részletesen, történetileg és szisztematikusan is világossá tette a fizika kötődését a bibliai kinyilatkoztatáshoz. Mindezzel csatlakozott ahhoz a tradícióhoz, amelyhez Johann Amos Comenius is tartozott. A bibliai fizikának kellett biztosítania, hogy elháruljon a filozófiai averroizmus veszélye, amely az emberi lélek halhatalanságát és a világ megteremtését genuin filozófiai érvekkel tagadta. A tan fő képviselője Spinoza volt, aki a régi averroizmust élővé tette korában, s aki így Budde fő ellenfele lett. Vele vitatkozik Budde *Elementa Philosophiae Theoreticae* (Az elméleti filozófia elemei) és *Dissertatio de Spinozismo ante Spinozam* (Értekezés a Spinoza előtti spinozizmusról, 1701) című írásában, de leginkább az 1717-ben megjelent főművében, amely a *De atheismo et superstitione* (Az ateizmus és a babona) címet viseli.

Az a mód, ahogyan Budde összekapcsolta a természetfilozófiát és a bibliai teológiát lényegien fontos volt a pietista főprogrammal való összeegyeztetéshez, ahogy az Francke szemé előtt lebegett. Ez a tan egyszerre implikálta az eleai, s ezzel indirekt módon a mechanisztikus-kartezianus természetfilozófia energikus elutasítását is. Ezért a pietizmus bibliai-egyetemes reformprogramját Budde filozófiája nemhogy nem veszélyeztette, de még támogatta is.

4. WOLFF METAFIZIKÁJA ÉS INTÉZMÉNYES KÖVETKEZMÉNYEI

Tekintettel a polgári függetlenség Thomasius-féle filozófiájának teológiai megfegyvelésére, a filozófiának a teológiához csatlakozására az eklektikus logikában és a bibliai fizikában, tekintettel továbbá Francke kísérletére, aki a pietista-egyetemes reformprogramhoz próbálta az egyetem teljes szerkezetét hozzáigazítani, Wolff racionalista metafizikája, amelynek keretét az egyáltalán nem a bűnbeesés-tant orientációs pontul választó „politikaelmélet” és univerzális etika alkotta, szükségszerűen provokációként jelent meg. A provokáció magja az volt, hogy megkérdőjelezte Francke programjának egyetemességre vonatkozó, teológiailag

an die Theologie in der eklektischen Logik und der biblischen Physik, angesichts des Versuchs Franckes, die gesamte Universität auf das pietistisch-universale Reformprogramm zuzuschneiden, musste die rationalistische Metaphysik Christian Wolffs, die durch eine durchaus nicht an der Sündenfallslehre orientierte „Politiktheorie“ und eine universalistische „Ethik“ flankiert wurde, als Provokation erscheinen. Sie stellte zunächst – und darin bestand der Kern der Provokation, den theologischen Universalitätsanspruch des Franckeschen Programms dadurch in Frage, indem sie den Menschen insgesamt eine gesunde Vernunft konzedierte. Damit wurde implizit der Biblizismus und das Missionsprogramm Franckes, also die theologische Essenz seiner Bemühungen, für überflüssig erklärt. Mochte diese destruktive Potenz in der deutschen Metaphysik anfangs vielleicht noch nicht so offenkundig sein, spätestens in der Rede über die Sittenlehre der Chinesen wurde das antipietistische Programm eindeutig: Wenn eine Ethik und ein gutes Leben ohne Christentum, ja ohne natürliche Theologie und Metaphysik möglich war, wie es in der chinesischen Ethik beispielhaft verwirklicht war, und wenn dieses Konzept – wie Wolff selbst feststellte – seiner Philosophie entsprach, so erklärte Wolffs Philosophie das pietistische Hallesche Reformprogramm sowohl für den preußischen Staat als auch weltweit für überflüssig. Nicht nur das: Die Wolffsche Philosophie usurpierte mit ihrem universalen Vernunftkonzept eben den Anspruch auf die universelle Geltung, den Francke für seine Reformen reklamiert hatte. Was vorher mit christlicher Mission und Praxis pietatis erreicht werden sollte, wurde jetzt der Verwirklichung der universellen praktischen Vernunft zugeschrieben, die ohne natürliche Theologie auskam. Ein solches universales Reformprogramm arbeitete sicher auch mit einigen Mustern, die Leibniz für seine weltpolitischen Pläne benutzt hatte. Aber hier und jetzt, 1720 in Halle, wurde das pagane praktische Vernunftprogramm zum institutionellen Skandalon.

Die pietistische Kritik an Wolff war deshalb wütend; sie wurde in Übereinstimmung mit August Herrmann Francke, der im Hintergrund wirkte, zunächst von Joachim Lange, dann – aus seiner spezifisch frommen philosophischen Sicht – von Budde formuliert – und vom frommen pietistischen Standpunkt aus

megalapozott igényét azáltal, hogy elismerte, valamennyi ember egészséges értelemmel rendelkezik. Ezzel implicit módon Francke biblicizmusát és missziós programját, tehát törekvéseinek teológiai lényegét fölöslegessé nyilvánította. Lehetséges, hogy a német metafizikának ez a destruktív lehetősége eleinte nem volt ennyire nyilvánvaló, de később, a Kína erkölcsstanáról szóló beszédben a pietisták elleni program már egyértelművé vált: amennyiben etika és kereszténység nélkül, sőt természetes teológia és metafizika nélkül is lehetséges jó élet, ahogy ez a kínai etikában példaszerűen megvalósult, s ha ez a koncepció – amint Wolff maga megállapította – megfelel filozófiájának, akkor a wolffi filozófia a pietista hallei reformprogramot mind a porosz állam, mind az egész világ számára feleslegesnek nyilvánította. Ehhez jött még az is, hogy Wolff filozófiája univerzális észkonceptiójával kisajátította azt az egyetemes érvényre való igényt, amelyet Francke reformjai számára követelt. Amit korábban keresztény misszióval és a jámborság gyakorlásával kellett volna elérni, azt most az egyetemes gyakorlati észnek tulajdonítják, amely természetes teológia nélkül is boldogul. Egy ilyen univerzális reformprogram azokkal a mintákkal is bizonyosan dolgozott, amelyeket Leibniz alkalmazott világpolitikai terveihöz. Azonban itt és most, 1720-ban Halleban, a pogány gyakorlati ész programja intézményes botránnyá vált.

A Wolff elleni pietista kritika ettől aztán új erőre kapott; a háttérben ható August Herrmann Francke beleegyezésével először Joachim Lange fogalmazta meg, majd – sajátosan jámbor filozófiai nézőpontjából – Budde is kifejtette. A jámbor pietista kiindulópontból a wolffi „ateizmus” elleni szemrehányások teljesen jogosak is voltak.¹⁶ A vita összetett volt. Voltak egyrészt a teológiai fakultás határozatai Wolff ellen, amelyek a teológiaoktatásba való beavatkozást rótták fel neki, másrészt Wolff tiltakozásai, amelyben megfogalmazta, hogy nem hajlandó arra, hogy tanítását a matematikára és a fizikára korlá-

---

¹⁶ V.ö. Christian Wolff összegyűjtött művei, 3. felosztás, 23. kötet: Lange Modesta Disquisitio Novi Philosophiae systematis de Deo, mundo et homine. Halle: Árvaház 1723. 64.1. kötet: Schriften über Joachim Langes und Johann Franz Buddes Kontroverse mit Christian Wolff. Összeállította: Jean École. Hildesheim 2000.

sind die Vorwürfe gegen Wolfs „Atheismus“ durchaus berechtigt.¹⁶ Der Verlauf des Streits ist komplex, es gab Beschlüsse der theologischen Fakultät gegen Wolff, dem Einmischung in theologische Lehre vorgeworfen wurde, es gab Proteste Wolffs, der durchaus nicht bereit war, seine Lehre auf Mathematik und Physik zu reduzieren; Stellenpolitik, Verwandtschafts- und Schülerprotektion spielten eine Rolle; die anderen Fakultäten der Universität wurden eingeschaltet, man war uneinig, wie man in diesem Streit vorgehen sollte. Alle

Parteien, die Theologen, hinter denen Francke stand, und die Philosophen, die von Wolff dominiert wurden, versuchten, den Hof für ihre Zwecke zu mobilisieren¹⁷.

Vor allem gab es eine publizistische Polemik. Die einflussreichsten und philosophisch gehaltvollsten Stücke waren Joachim Langes „Modesta Disquisitio Novi Philosophiae systematis de Deo, mundo et homine“ (1723) und Johann Franz Buddes „Bedencken über die Wolffsche Philosophie“, die wohl nur als vertraulicher Gutachtentext für die Hallenser Fakultät geschrieben und nicht zur Veröffentlichung bestimmt waren, aber ohne Wissen und Willen des Verfassers 1724 gedruckt wurden.¹⁸ Die Kritik Langes und Buddes bezog sich zunächst auf den Gottesbegriff, von dem – im übrigen zu Recht – behauptet wurde, es handle sich nicht um einen biblischen, sondern einen philosophischen, der allein aus der Kausalität deduziert werde und der mit dem Sündenfall und Erlösung, also mit Offenbarungstheologie nichts zu tun habe.

---

¹⁶ Vgl. Christian Wolff Gesammelter Werke III. Abteilung, Bd. 23: J. Lange Modesta Disquisitio Novi Philosophiae systematis de Deo, mundo et homine. Halle: Waisenhaus 1723. Bd. 64.1: Schriften über Joachim Langes und Johann Franz Buddes Kontroverse mit Christian Wolff. Zusammengestellt von Jean École. Hildesheim 2000

¹⁷ Vgl. Georg Volkmar Hartmann: Anleitung zur Historie der Leibniz-Wolffschen Philosophie. Frankfurt und Leipzig 1737. Hinrichs: Preußentum und Pietismus S. 398-417

¹⁸ Hn. D. Jo. Fr. Buddei S.S. Theol. P.P.O. zu Jena, Bedencken über die Wolfianische Philosophie: nebst einer historischen Einleitung zur gegenwärtigen Controversie zum Druck übergeben von Jo. Gustavo Idirpio. J.C.B. SS.Theol. & Philos. Cult. Freyburg[i.e. Jena] 1724.

tozza. Mindeközben az állásosztás politikája is szerepet játszott: rokonokat és diákokat előnyben részesítettek; az egyetem más fakultásait hívták segítségül, és nem voltak egységesek abban, hogyan kellene ebben a vitában eljárni. Minden párt és teológus, akik mögött Francke állt, és a filozófusok, akiken Wolff uralkodott, megpróbálta mozgósítani az udvart célja elérésére.

A polémia leghevesebb oldala azonban a publicisztikai volt.¹⁷ A legbefolyásosabb és filozófiailag legtartalmasabb írások Joachim Lange *Modesta Disquisitio Novi Philosophiae systematis de Deo, mundo et homine* (Szerény vizsgálódás a filozófia új rendszeréről, melyben Istent, a világot és az embert tárgyalják, 1723) és Johann Franz Budde *Bedencken über die Wolffsche Philosophie* (Aggályok a wolffi filozófiával kapcsolatban) című művei voltak, amelyek minden bizonnyal csak a hallei fakultás bizalmas szakvéleményt tartalmazó szövegeiként íródtak, nem pedig azért, hogy megjelentessék őket, de a szerzők tudta nélkül és akarata ellenére 1724-ben mégis kinyomatták őket.¹⁸ Lange és Budde kritikája elsősorban az istenfogalomra vonatkozott, amelyről – melleleg joggal – azt állították, hogy nem bibliai, hanem filozófiai fogalom, amelyet egyedül a kauzalitásból vezettek le, és amelynek a bűnbeeséshez és a megváltáshoz, tehát a kinyilatkoztatásteológiához semmi köze sincs. Wolff erre a szemrehányásra *Német metafizikájához* írott magyarázatának első paragrafusában azzal az érveléssel reagált, mely szerint a természetes teológia a bibliai kinyilatkoztatás elfogadásának előfeltétele.¹⁹

¹⁷ V.ö. Georg Volkmar Hartmann: *Anleitung zur Historie der Leibniz-Wolffschen Philosophie*. Frankfurt und Leipzig 1737. Hinrichs: Preußentum und Pietismus 398-417 ok.

¹⁸ Hn. D. Jo. Fr. Buddei S.S. Theol. P.P.O. zu Jena, *Bedencken über die Wolfianische Philosophie: nebst einer historischen Einleitung zur gegenwärtigen Controverse zum Druck übergeben von Jo. Gustavo Idirpio*. J.C.B. SS.Theol. & Philos. Cult. Freyburg[i.e. Jena] 1724.

¹⁹ *Der Vernünfftigen Gedancken von GOTT, der Welt und der Seele des Menschen / auch allen Dingen überhaupt/ anderer Teil*. Frankfurt 1727. Anmerkungen über die vernünfftige Gedancken von GOTT/ der Welt und der Seele des Menschen. § 1, S. 1: „Die natürliche Erkänntniß von GOTT ist in unseren Tagen um so viel nöthiger / je mehr sich leute finden / die für andern stark am Verstande zu seyn vermeynen / und deßwegen allerhand Einwürffe wider die Beweise machen / die man von GOTT und seinen Eygenschaften führet. Denn wenn erst die natürliche Erkänntniß von GOTT selbst festgestellt worden

Wolf hat auf diesen Vorwurf gleich im ersten Paragraphen der Erläuterungen zu seiner Deutschen Metaphysik mit dem Argument reagiert, die natürliche Theologie sei die Voraussetzung für die Akzeptanz der biblischen Offenbarung.¹⁹

Der zweite Angriff galt seinem Naturbegriff: Der Naturbegriff Wolffs wird zu Recht als cartesianisch mechanistisch charakterisiert und damit – nach den Maßstäben, die Budde in seiner Auseinandersetzung mit Spinozas Philosophie aufgestellt hatte²⁰ – als eleatisch-spinozistisch denunziert. Wolff hat diese Methode als Konsequenzenmacherei bezeichnet²¹. Hier wurde ein Standardvorwurf frommer Philosophen gegen die mechanistische Philosophie wiederholt, der schon in der Auseinandersetzung mit dem Spinozismus verwandt worden war: Mechanistische Naturphilosophie führe zum Pantheismus – und dieser sei Atheismus.²² Budde sah als Gegner Wolffs die Gefahr, dass die Jugend „von Halle aus zum Spinozismo verleitet“ werde²³. Auch Lange übernahm diesen Vorwurf und erweiterte ihn zu einem Rundumschlag gegen Wolffs und Leibnizens Philosophie überhaupt: Sie sei ursprünglich stoisch – damit fatalistisch – und stimme mit den Pseudophilosophien Descartes' und Spinozas überein²⁴. Dieser Vorwurf, dass alle „mechanis-

¹⁹ Der Vernünfftigen Gedancken von GOTT, der Welt und der Seele des Menschen / auch allen Dingen überhaupt/ anderer Teil. Frankfurt 1727. Anmerkungen über die vernünfftige Gedancken von GOTT/ der Welt und der Seele des Menschen. § 1, S. 1: „Die natürliche Erkänntniß von GOtt ist in unseren Tagen um so viel nöthiger / je mehr sich leute finden / die für andern stark am Verstande zu seyn vermeynen / und deßwegen allerhand Einwürffe wider die Beweise machen / die man von GOtt und seinen Eygenschaften führet. Denn wenn erst die natürliche Erkänntniß von GOtt selbst festgestellt worden / so kann man nach diesem mit dergleichen Leuten Leuten um so viel eher zu rechte kommen / wenn man mit ihnen wegen der in Gottes Wort geoffenbarten Religion zu thun hat.“

²⁰ Johann Franz Budde: *Dissertatio philosophica de Spinozismo ante Spinozam*. Halle 1701. *Theses Theologicae De Atheismo et superstitione* Jena 1717.

²¹ Hinrichs, *Preußentum und Pietismus* S. 412

²² Diesen Vorwurf hat Budde von Johann Georg Wachter übernommen, er findet sich in dessen „Spinozismus in Judenthum“ von 1699.

²³ Hinrichs 410, Lange, *Streitschriften* (Wolff-Ausgabe 3,30)

²⁴ J. Lange *Modesta Disquisitio Novi Philosophiae systematis de Deo, mundo et homine*. Halle: Waisenhaus 1723. *Praefatio*: *Dolemus vero, istis annumerandas esse hypotheses illas Leibnitianas, quae, ex antiquo illo Stoicorum,*

A második támadási pontot a természet fogalma alkotta. A wolffi természetfogalom ugyanis joggal karteziánusként, mechanisztikusként jellemezhető, és a Budde által felállított mérce alapján, amelyet a Spinoza filozófiájával folytatott vita alapján alkotott meg²⁰, eleinak-spinozistának bélyegezhető. Wolff ezt a módszert konzekvenciácsolásnak nevezte.²¹ Ebben az összefüggésben a jámbor filozófia sztenderd szemrehányását ismételték meg a mechanisztikus filozófiával szemben, amely már a spinozizmussal folytatott vitában is alkalmazásra került, nevezetesen, hogy a mechanisztikus természetfilozófia panteizmushoz, emez pedig ateizmushoz vezet.²² Budde, mint Wolff ellenfele látta azt a veszélyt, hogy a fiatalokat „Halleból kiindulva a spinozizmus felé csábítják el”.²³ Lange is átvette ezt a támadási pontot és kiegészítve a vádakait a Wolff–Leibniz-féle filozófiával szemben általában fogalmazta meg őket: szerinte e filozófia eredetileg sztoikus és így fatalisztikus, tehát összhangban áll Descartes és Spinoza álfilozófiájával.²⁴ Ez a szemrehányás, mely szerint minden „mechanisztikus” filozófia szisztematikusan kizárja az emberi szabadságot, végigkíséri majd Leibniz és Wolff filozófiáját az egész felvilágosodáson keresztül.

A szemrehányások mélyen ültek, általánosságban minden olyan, önálló filozófia elismerését érintették, amelyre a Francke által képviselt pietizmus nem hatott. S még ha Francke Buddhóhoz

---

/ so kann man nach diesem mit dergleichen Leuten um so viel eher zu rechte kommen / wenn man mit ihnen wegen der in Gottes Wort geoffenbarten Religion zu thun hat.”

²⁰ Johann Franz Budde: *Dissertatio philosophica de Spinozismo ante Spinozam*. Halle 1701. *Theses Theologicae De Atheismo et superstitione* Jena 1717.

²¹ Hinrichs, *Preußentum und Pietismus*. 412. o.

²² Budde ezt a szemrehányást vette át Johann Georg Wachtertől, amely megtalálható a „Spinozizmus a zsidóságban” című 1699-es írásában.

²³ Hinrichs 410. o. Lange: *Vitairatok* (Wolff-féle kiadás 3,30)

²⁴ J. Lange *Modesta Disquisitio Novi Philosophiae systematis de Deo, mundo et homine*. Halle: Waisenhaus 1723. Praefatio: *Dolemus vero, istis annumeratndas esse hypotheses illas Leibnitianas, quae, ex antiquo illo Stoicorum, nec non ex recentiori Cartesii ac Spinosae, eorumque pseudophilosophorum, qui Idealistae vocari solent, systemate adoptatae, singulae sapientiae speciem prae se ferunt, & imperitos ac inconsulte curiosos in admirationem & errores rapiunt haud exiguos: quo difficilius autem detegi possint, miras νεοφωνία sua, suaque subtilitatis obscurioris consecratione, latebras quaerunt.*

tische“ Philosophie die menschliche Freiheit systematisch ausschließe, wird Leibnizens und Wolffs Philosophien die ganze Aufklärung hindurch begleiten.

Die Vorwürfe saßen tief; sie betrafen generell die Anerkennung einer selbständigen Philosophie, zu der der Pietismus Franckescher Prägung außerstande war. Und selbst wenn Francke in einem Brief an Buddeus schreibt, man habe bei Hofe nichts verlangt, als „dass ihm (Wolff) möchte anbefohlen werden, die der Mathesi und Physik im Dozieren zu bleiben und sich gefährlicher und schädlicher Lehre zu enthalten“²⁵, so kam das beim König nach der langen Auseinandersetzung an der Halleschen Universität so an, wie Lange und Francke es sich wohl wünschen mussten. Der König konstatierte: „ich habe das nit wuhst, das der wulf so gotlose ist, das ihm aber mein dage nit in meinem lande statuiren lasse.“²⁶ Am 8. November 1723 wurde die Kabinettsorder ausgegeben, dass Wolff bei Strafe des Stranges das Land binnen 48 Stunden zu verlassen habe.

---

nec non ex recentiori *Cartesii* ac *Spinosa*, eorumque pseudophilosophorum, qui *Idealistae* vocari solent, systemate adoptatae, singularis sapientiae speciem prae se ferunt, & imperitos ac inconsulte curiosos in admirationem & errores rapiunt haud exiguos: quo difficilius autem detegi possint, miras νεοφονία sua, suaque subtilitatis obscurioris consecratione, latebras quaerunt.

²⁵ Hinrichs 411

²⁶ Hinrichs s. 411–416, Zitat 417 „Ich habe nicht gewußt, dass der Wolff so gottlos ist; aber ich werde ihn zu meinen Lebzeiten nicht in meinem Land lassen.“

írt levelében arról számol is be, hogy csupán azt követelték az udvarnál, hogy „[Wolffnak] megparancsoltassék, hogy csak matematikai és fizikai oktatómunkáját folytassa, és tartsa távol magát a veszélyes és ártó tanoktól”²⁵, a hallei egyetem nagy vitája után az ügy úgy került a királyhoz, ahogy azt Lange és Francke minden bizonnyal kívánta. A király megállapította, hogy „ő nem tudta, hogy Wolff ennyire isten nélküli, de uralkodása alatt nem maradhat az ő országában.”²⁶ 1723. november 8-án kiadták a kormányrendeletet, hogy amennyiben Wolff nem hagyja el az országot 48 órán belül, kötél általi halálbüntetésre ítélik.

---

²⁵ Hinrichs. 411. o.

²⁶ Hinrichs 411–416. o., idézet 417. oldal. „Nem tudtam, hogy Wolff ennyire isten nélküli, amíg élek nem maradhat az országomban.”

Zum Author:

Wilhelm Schmidt-Biggemann, geb. 1946, war ab 1975 am Aufbau des geisteswissenschaftlichen Forschungs- und Studienprogramms der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel beteiligt, und lehrt seit 1979 an der Freien Universität Berlin. Wichtigste Veröffentlichungen: *Topica Universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft* (1983), *Theodizee und Tatsachen. Das philosophische Profil der deutschen Aufklärung* (1988), *Philosophia perennis. Historische Umrisse abendländischer Spiritualität in Antike, Mittelalter und Früher Neuzeit* (1998), *Apokalypse und Philologie. Wissensgeschichten und Weltentwürfe der Frühen Neuzeit*. Hg. von Anja Hallacker und Boris Bayer (2007).

A szerzőről:

Wilhelm Schmidt-Biggemann 1946-ban született, 1975-től részt vett a wolfenbütteli Herzog August Könyvtár szellemtudományi kutatási és tanulmányi programjának kidolgozásában. 1979-től kezdve tanít a berlini Freie Universitätén. Legfontosabb publikációi: *Topica Universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft* (1983), *Theodizee und Tatsachen. Das philosophische Profil der deutschen Aufklärung* (1988), *Philosophia perennis. Historische Umriss abendländischer Spiritualität in Antike, Mittelalter und Früher Neuzeit* (1998), *Apokalypse und Philologie. Wissensgeschichten und Weltentwürfe der Frühen Neuzeit*. Hg. von Anja Hallacker und Boris Bayer (2007).

Felelős kiadó: Német-Magyar Filozófiai Társaság
Borítóterv Miklós Tamás
Könyvterv és tördelés Somogyi Gyula
Korrektor Boros Gábor
Nyomta és kötötte Prime Rate Kft.